The Future Study of Missionary-Cultural Activities in Mosques

Ahmad Kohi[١]-Ali Yavari[٢]-Ebrahim Abdi[٣]-Hamid Azizi[٤]

Recived Data: ٢٠٢٣/٦/٢٦ Accept Data: ٢٠٢٣/٩/١٤

In Islamic thought, the mosque is the lifeblood of society and the most important base for the propagation of religion. The mosque has engaged in religious calling and propaganda through various religious-spiritual, cultural-ritual, social, and political functions. By studying the functions of the mosque from the beginning of Islam until now, especially after the Islamic revolution, we find that this institution has faced changes. In this regard, and in order to lay the groundwork for this institution to play a more effective role in the future of society and because of necessity of making correct policy in this field. The future functions of the mosque have been studied by the scenario writing method. In order to draw alternative modes for the future of the mosque's preaching based on its new functions.

Scenarios are the face of the future and their purpose is to describe possible images of complex and different future conditions. In the current research, first, the diversity and historical development of the mosque's functions have been reviewed, then the micro and macro trends affecting the future of the mosque's preaching have been explained and evaluated, and thus the reason for change in the future of the mosque's preaching have been determined. Finally, the "future needs of the people" were identified as the most important driver that has uncertainty, and two scenarios were defined with the focus on the two functions of "social services" and "giving meaning to life" and the scenarios were developed by the method of a collaborative workshop and approved by experts, the subject is described.

Keywords: mosque, society, future, function, scenario, drive, change.

[١]. Ph.D. in Future Studies, Faculty of Management, University of Tehran, Iran. (ahmadkuhi@ut.ac.ir).

[٢]. Master's student of Bagheral Uloom University, Qom, Iran.(ebrahimabdi٦٩@gmail.com).

[٣]. Master's student of Bagheral Uloom University, Qom, Iran.(ha.mryas٦٤@gmail.com).

[٤]. Master's student of Bagheral Uloom University, Qom, Iran. (aliyavari١٤٨@gmail.com).

فصلية علمية محكمة

مطالعات تبليغ دينى

الدراسة المستقبلية فى نشاطات الثقافية ـ التبليغية فى المساجد

أحمد كوهى،[١] إبراهيم عبدى،[٢] حميد عزيزى،[٣] على ياورى[٤]

الإستلام: ١٤٤٤/١٢/٧ القبول: ١٤٤٥/٢/٢٨

فى التفكير الإسلامى يعتبر المسجد نبض حياة المجتمع وأهم مقر لتبليغ الدين. كان للمسجد مكانة رفيعة فى الدعوة وتبليغ الدين من خلال أدائه المتنوع العبادى ـ المعنوى، الثقافى ـ النسكى، الاجتماعى والسياسى و... وعبر دراسة أداء المسجد منذ صدر الإسلام إلى الوقت الراهن و لاسيما بعد الثورة الإسلامية نجد أن هذا الكيان قد واجه تطورات كبيرة. ومن هذا المنطلق وبغية التمهيد لقيام هذا الكيان بدوره الفعّال فى مستقبل المجتمع وضرورة التخطيط الصحيح فى هذا المضمار، قمنا بدراسة أداء المسجد فى المستقبل بأسلوب كتابة السناريو لتصوير الحالات البديلة لمستقبل التبليغ فى المساجد بناء على الأداء الجديد.

إن السيناريوهات هى صورة المستقبل والغرض منها هو وصف التصاوير المحتملة من الظروف المعقّدة والمختلفة فى المستقبل. فى هذا البحث، أولا جرى استعراض التنوع والتطور التأريخى فى أداء المسجد، ثم تمّ تبيين و تقدير نتائج الاتجاهات الصغيرة والكبيرة المؤثرة فى المستقبل التبليغى للمساجد وبذلک اتّضحت العناصر الدافعة فى تغيير المستقبل التبليغى للمساجد. وفى النهاية جرى اكتشاف «حاجة النّاس المستقبلية» باعتبارها أهم عامل دافع يتّسم بعدم القطعية، وقد طُرح سناريوهان بالتركيو على أدائين «الخدمات الاجتماعية» و «إضفاء القيمة إلى الحياة» ووسّعت هذه السيناريوهات بمنهج الورشة الاشتراكية وبعد تأييد الخبراء أصبحت عنوانا للتصوير.

الكلمات المفتاحية: المسجد، المجتمع، المستقبل، أداء، سيناريو، العامل الدافع، التغيير.

١. خريج مرحلة الدكتوراه فى فرع الدراسات المستقبلية جامعة طهران،ايران. (ahmadkuhi@ut.ac.ir).

٢. طالب ماجستير في جامعة باقرالعلوم، قم، إيران (ebrahimabdi٦٩@gmail.com).

٣. طالب ماجستير في جامعة باقرالعلوم، قم، إيران (ha.mryas٦٤@gmail.com).

٤. طالب ماجستير في جامعة باقرالعلوم، قم، إيران (aliyavari١٤٨@gmail.com).

فصلنامه علمی ـ تخصصی

مطالعات تبلیغ دینی

سناریوهای آینده کارکردهای فرهنگی تبلیغی مسجد

احمد کوهی،[۹] ابراهیم عبدی،[۱۰] حمید عزیزی[۱۱] و علی یاوری[۱۲]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/٤/٥ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/٦/۲۳

چکیده

در اندیشه اسلامی، مسجد نبض حیات جامعه و مهم‌ترین پایگاه تبلیغ دین است. مسجد ازطریق کارکردهای متنوعی عبادی ـــ معنوی، فرهنگی ـ مناسکی اجتماعی و سیاسی و... به دعوت و تبلیغ دینی می‌پرداخته است. با مطالعه کارکردهای مسجد از صدر اسلام تاکنون به‌ویژه بعد از انقلاب اسلامی در می‌یابیم که این نهاد با تحولاتی مواجه بوده است. در همین راستا و به جهت زمینه‌سازی برای ایفای نقش مؤثرتر این نهاد در آینده جامعه و ضرورت سیاست‌گذاری صحیح در این زمینه، کارکردهای آینده مسجد به روش سناریونویسی مورد مطالعه قرار گرفته است تا حالت‌های بدیل برای آینده تبلیغی مسجد، بر پایه کارکردهای جدید آن ترسیم گردد.

---

۹. دکتری آینده‌پژوهی دانشکده مدیریت دانشگاه تهران. (ahmadkuhi@ut.ac.ir).

۱۰. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه باقرالعلوم، قم .(ebrahimabdi٦٩@gmail.com).

۱۱. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه باقرالعلوم، قم .(ha.mryas٦٤@gmail.com).

۱۲. دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه باقرالعلوم، قم .(aliyavari١٤٨@gmail.com).

سناریوها چهره آینده هستند و هدف از آنها توصیف تصویرهای ممکن از شرایط پیچیده و متفاوت آینده است. در پژوهش حاضر، ابتدا تنوع و تطور تاریخی کارکردهای مسجد مرور شده، است سپس روندهای خُرد و کلان مؤثر بر آینده تبلیغی مسجد تبیین گشته و پیامد سنجی شده است و بدین وسیله پیشرانهای تغییر آینده تبلیغی مسجد معلوم شدند. درنهایت نیاز آینده مردم به‌عنوان مهم‌ترین پیشرانی که دارای عدم قطعیت است شناسایی شده و دو سناریو با محوریت دو کارکرد خدمات اجتماعی و معنابخشی به زندگی تعریف شدند و سناریوها به روش کارگاه مشارکتی بسط یافته و با تأیید خبرگان موضوع توصیف شده است.

واژگان کلیدی: مسجد، جامعه، آینده، کارکرد، سناریو، پیشران، تغییر.

مقدمه

هر سیستم و سازمانی ازجمله مسجد، برای اینکه در طول زمان پویا و موثر بماند و بر محیط اثرگذار باشد بایستی نسبت به تغییرات محیطی واکنش نشان دهد و به تناسب تغییر کند و خود را برای تحولات آینده از هم اکنون آماده سازد.

در دوره‌های مختلف تاریخی، توجه جامعه اسلامی به مسجد با فراز و فرودهایی همراه بوده و این مکان قدسی را با تحولاتی روبه‌رو کرده است. این فراز و فرودها از عوامل مختلفی سرچشمه گرفته و همیشه یک علت نداشته است. تغییرات و تبادلات فرهنگی، تغییرات سیاسی و رویه ی متفاوت حاکمان و زمامداران، ظهور رقیبان جدید در کنار مسجد و... همگی در زمره این عوامل هستند. این تغییرات غالباً در کارکردهای اصلی مساجد در جامعه دینی ظهور و بروز یافته‌اند؛ چنانکه مجموعه این کارکردها، مسجد را از یک مکان عبادی صرف به نهادی تبدیل می‌کند که فعالانه درعرصه حیات فردی و اجتماعی نقش آفرین خواهد بود. از مجموعه ادله دینی چنین برداشت می‌شود که جایگاه

مسـجد در جامعه باید حفظ شـود و این نهاد نباید تحت الشـعاع نهادهای دیگر قرار گرفته و نقش‌های محوری خود در نظام فردی و اجتماعی ا سلام را از د ست بدهد. اکنون نیز نقش مسـاجد باتوجه به متغیرهای مختلفی ـــ اعم از نحوه سیا ست‌گذاری و عملکرد نهادهای متولی اداره مساجد، نحوه فعالیت نهادهای مرتبط با مساجد مانند بسیج کانونهای فرهنگی مساجد، ظهور رقبای جدید برای مساجد و فرهنگ عمومی و اقبال مردمی به حضور در مساجد ـ در معرض تغییر و تحول است (لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲).

در برخی از گزارش‌های رسـیده از وضـعیت مسـاجد، آمارهای نه چندان مطلوبی ارائه شـده اسـت که نشـان‌دهنده در کارکردهای مسـاجد چالش‌هایی موجود ا ست. سازمان تبلیغات ا سلامی در سال ۱۳۷۴ در مطالعه‌ای نظری به بررسـی علل کاهش حضـور مردم در مسـاجد پرداخته اسـت. در این تحقیق از تغییر نیازهای مردم و ندا شتن تنا سب کارکردهای م سجد با نیازهای فعلی مردم به‌عنوان علل خلوت‌بودن مسـاجد درحال حاضـر یاد شـده اسـت. این سـازمان همچنین در تحقیقی که در سـال ۱۳۷۶ در تهران انجام داد به بررسـی مسـئله حضـور جوانان در مسـجد پرداخت. طبق یافته‌های این تحقیق با افزایش سـن و میزان تحصیلات از میزان حضور در مساجد کا سته شده ا ست. بیش از چهل درصـد پاسـخگویان به مسـجد نگرشـی منفی دارند و به موازات افزایش سـطح تحصیلات این نگرش منفی نیز افزایش یافته است (پایگاه اطلاع‌رسانی مساجد، ۱۳۹۰).

واضح ا ست که درصورت عدم سیا ست‌گذاری دقیق و صحیح، مسجد در رقابت با نهادهای رقیب جایگاه اصلی خود را در جامعه از دست خواهد داد و به حاشیه رانده می‌شود. ظهور انواع رقبا که بعضاً بسیار قدرتمند نیز هستند، مستلزم

آن ا ست که در فرایند برنامه ریزی به م سائلی مانند جذابیت، نیاز مخاطب، رفع موانع و عوامل مختل‌کننده کارکردها و اقدامات رقبا بیشتر توجه شود. درصورت غفلت از جذابیت‌ها و اقدامات رقیبانی مانند انواع رسانه‌های جمعی، مدارس، فرهنگسراها و... قطعاً سیاستهای مربوط به مساجد بسیار خام و ساده انگارانه و به دور از واقعیت های جامعه شکل خواهند گرفت (لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲).

مسئله تعیین‌کننده این است که مسجد به‌عنوان یک نهاد دینی و اجتماعی در آینده با چه وضعیتی روبه‌رو می‌شود؟. برای اینکه بتوان رقبای آینده مسجد را تعیین نمود، لازم است شرایط رقابتی آینده را ترسیم نماییم. در همین راستا سوالی که در اینجا اهمیت می‌یابد این است که اولاً مهم‌ترین عاملی که باعث شکل‌گیری و ضعیت آینده م سجد می‌با شد، چیست؟ و ثانیاً این عامل در آینده چه وضعیت/ وضعیت‌هایی ممکن است داشته باشد؟

تحقیق حا ضر با ا ستفاده از یکی از متداول‌ترین روش‌های آینده‌پژوهی یعنی سناریو پردازی، به‌دنبال تر سیم و ضعیت‌های احتمالی آینده م سجد می‌با شد تا ازاین‌طریق بتوا ند آینده های بد یل پیش روی مسجد را نما یان سازد و با ساختارشکنی از ذهن سیاستگذاران و متولیان مسجد، آنها را به‌سمت آماده‌شدن برای مواجهه با آینده‌ای متفاوت و جدید سوق دهد.

مطالعات متعددی تاکنون به موضوع مسجد و تبلیغ در آن پرداخته‌اند و به توصیف ویژگی‌ها تاریخچه و کارکردهای مسجد پرداخته‌اند که تعدادی از آنها در بخش ادبیات نظری مورد اشاره قرار می‌گیرد، ولی این م طالعات معمولاً گذ شته م سجد را تو صیف کرده‌اند و درمورد آینده م سجد نیز تنها به ضرورت پژوهش اکتفا کرده‌اند یا به‌شکل تجویزی ورود کرده‌اند و بر اساس شرایط گذشته

و حال بر ضـــرورت‌های راهبردی آینده تأکید کرده‌اند. کتاب «الگوی مدیریت اثربخش مســجد رســول عباســی (۱۳۹۴) به این ســؤال پاســخ داده اســت که مدیریت اثر بخش مســـجد چه عناصـــری دارد و الگوی ارتباط بین آنها چگونه ا ست؟ در این الگو پنج حوزه ورودی، فرآیند خروجی، پیامد (هدف) و عنا صر محیطی؛ و یازده بعد شناسایی شده که ابعاد ورودی عبارت‌اند از شایستگی‌های امام م سجد، شای ستگی‌های فعالان، شای ستگی‌های جماعت و منابع (مالی، مادی و اطلاعات). حوزه فرآیند شامل بعد اقدامات و حوزه خروجی شامل تنوع و کیفیت برنامه‌ها و خدمات ا ست. جذب حداکثری و مرجعیت، م سجد حوزه پیامد یا هدف را شـــکل میدهد و عناصـــر محیطی نیز در برگیرندۀ ســـازمانهای محیطی و بافت محلی میباشد

کتاب سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران به قلم میثم فرخی در ۱۳۹۵ ش و در راســـتای پاســـخ به دو مســـئله تبیین رابطۀ حکومت و مسجد و نقش سازمانها و ارگانهای مرتبط با حوزه مسجد به رشته تحریر درآمده ا ست. دراین‌راستا تلاش نگارنده بر آن بوده تا مسائل و سیا ستهای نهاد م سجد، پس از انقلاب اسلامی تا زمان فعلی را مورد مطالعه و بررسی قرار دهد.

رضـا ابروش (ابروش، ۱۴۰۰، ص۵۶ـــ۸۷) در مقالۀ پیشـرانهای فرهنگی م ساجد در مدیریت آ سیبهای اجتماعی معتقد ا ست که درک صحیح پی شرانها ســبب میشــود ســیاســت گذاران اجتماعی برای مدیریت آســیبهای اجتماعی از ظرفیتهای فرهنگی مســـجد بهره جویند. هدف این مقاله شـــناســـایی و تحلیل پیشـــرانهای فرهنگی مســـاجد و تعیین روابط میان آنها برای مدیریت آســـیبهای اجتماعی است. پرسش اصلی آن عبارت است از پیشرانهای فرهنگی مساجد در مدیریت آ سیبهای اجتماعی چی ست و بین پی شرانهای مذکور چه رابطه‌ای برقرار

است؟

تمایز نوشته حاضر با سایر موارد در این است که به آینده فعالیتهای فرهنگی ــ تبلیغی دین با محوریت مسجد به‌صورت توصیفی پرداخته است و به عوامل و روندهای مؤثر در جامعه توجه داشته و بر این نکته تأکید کرده است که سنخ کارکرد مسجد در ارتباط مؤثر با تحولات و نیازهای جامعه میباشد بنابراین باید سناریوهای احتمالی نیازهای جامعه و به‌دنبال آن کارکردهای مسجد را شناخت و خود را آماده رویارویی با این تغییرات کرد

آینده‌پژوهی به مطالعه آینده های بدیل در موضوعات مختلف می‌پردازد. آینده پژوهان در صدد شناخت عوامل تغییر و دگرگونی هستند؛ یعنی می‌خواهند فرایندهای پویایی را که ازیک سو علت اصلی پیشرفتهای فناورانه بوده و از سوی دیگر نظم‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را دگرگون می‌کند، شناسایی کنند (بل، ۱۳۸٦).

آینده‌پژوهی درصدد است تصاویر بدیلی از آینده تولید نماید که مفروضات ذهنی ما که مبتنی بر ادامه روندهای گذشته هستند را به چالش بکشد (شوارتز، ۱۳۹۸) و آینده‌ای بدیل را به اذهان متبادر سازد. تصویرهای ذهنی از آینده‌های بدیل، به ما کمک می‌کند تا بتوانیم به برنامه ریزی‌های پابرجا برسیم؛ برنامه ریزی‌هایی که درحالت‌ها و شرایط متفاوت آینده توان پایداری داشته باشد. همچنین تولید تصاویر بدیل، منجر به توجه به فرصت‌هایی می شود که در آینده خلق می‌شوند و با بهره‌گیری پیش دستانه از این فرصت‌ها، می‌توان به خلق آینده‌ای بهتر نائل آمد.

مبانی نظری

مسجد و کارکردهای متنوع و متغیر آن

مسجد از جایگاه ویژه‌ای دراسلام برخوردار است (فعالی، ۱۳۹۳). مساجد پایگاه‌های اصلی دین هستند (همان).

پیامبر خدا اصلی‌ترین مبلغ دین، در اولین اقدام خود هنگام ورود به مدینه، مسجدی را بنا نهادند و آن را که محل عبادت خدا بود، محل تمرکز تمامی فعالیت‌های تبلیغی خود قرار دادند (جعفریان، ۱۳۹۱).

هرچند بررسی واژگانی «مسجد» نشان‌دهنده نقش تبلیغ دین در آن نمی باشد ولی باتوجه به تعریف اصطلاحی آن و کاربرد های قرآنی آن، نقش پرر نگ تبلیغ دین در مسجد واضح است. واژه «مسجد» در اصل اسم مکان از فعل «سَجَدَ، یَسجُدُ» است و به‌معنای محل و جایگاه عبادت به‌کار رفته ا ست (معلوف و لویس، ۱۳۷۳). راغب ا صفهانی می‌نویسد: «**المَسجِدُ موضِعُ الصّلاةِ اعتباراً بالسّجود**» (راغب اصفهانی، ۱۳۹۲) یعنی مسجد، جایگاه نماز است و به اعتبار اینکه درآن سجده وجود دارد» و سجده شریفترین رکن نماز و مظهر تامّ بندگی و کُرنِش عبد، در برابر پروردگار متعال است؛ ازاین‌رو اسم آن را مسجِد گذاشته‌اند (رستگار، ۱۳۸۵). بااین‌حال در اصطلاح شرعی مسجد مکانی است که برای برپایی نماز عموم مسلمین وقف شده باشد. مرحوم شیخ محمد حسن نجفی در کتاب بزرگ جواهر الکلام می‌نویسد: **المُرادُ بالمسجد شرعاً المکان الموقوف علی کافة المسلمین للصلاة** (نجفی، ١٤١٧).

مسجد به‌عنوان یک نهاد اجتماعی دارای کارکردهایی است که می‌توان

به‌واسطه مطالعه و برشمردن کارکردهای آن به درک بهتری از این نهاد اجتماعی رسید. واژه کارکرد در ادبیات علم جامعه شناسی به‌معنای نقش یا اثری است که هر پدیده در زنجیره پدیده‌هایی که با آنها مرتبط است باقی می‌گذارد. یک رشته کنش اجتماعی منظم، کارکرد اجتماعی نامیده می‌شود. این واژه در ادبیات علم مدیریت معنای بسیار محدودتری دارد که علمای مدیریت آن را مترادف «فعالیت» یا حتی «وظیفه» برای یک بخش سازمانی دانسته‌اند (عابدی جعفری، ۱۳۸۸).

بسیاری از صاحب‌نظران مصادیق کارکردی مسجد را به صورت موضوعی دسته‌بندی نموده‌اند (فعالی، ۱۳۹۳، ص۸۵).

این کارکردها در ده فصل ذیل احصا و جمع‌بندی شده است:

۱. کارکرد عبادی و نیایشی ۲. کارکرد اخلاقی تربیتی ۳. کارکرد علمی و آموزشی ۴. کارکرد فرهنگی تبلیغی ۵. کارکرد اجتماعی ۶. کارکرد سیاسی ۷. کارکرد نظامی ۸. کارکرد قضایی۹. کارکرد اقتصادی ۱۰. کارکرد الگوسازی جامعه نمونه (لبخندق و هاشمیان، ۱۳۹۲، ص۱۶۰).

اولین و مهم‌ترین کارکرد مسجد که سنگ بنای آن هم بوده است، مربوط است به اینکه مسجد محلی است برای عبادت و ذکر خداوند متعال (فعالی، ۱۳۹۳، ص۸۷). قرآن کریم نیز به این مطلب اشاره مستقیم دارد: «**وَ مَساجِدُ یذْکرُ فیهَا اسْمُ اللّه کثیرا**» (حج: ٤٠) و مساجدی که ذکر نام خدا در آن زیاد صورت می‌گیرد و در آیه۲۹ سوره اعراف «**قُلْ أَمَرَ رَبِّی بِالْقِسْطِ وَ أَقیمُوا وُجُوهَکمْ عِنْدَ کلِّ مَسْجِدٍ وَ ادْعُوهُ مُخْلِصینَ لَهُ الدِّین**» «بگو: پروردگارم به عدل و داد فرمان داده است و اینکه در هر عبادتگاهی که به عبادت او میپردازید تمام توجه خود را به او کنید و او را بخوانید درحالی‌که اطاعت و عبادت خود را ویژه او میکنید.

چنان که در آغاز شما را آفرید و دو گروه‌شدن را برای شما مقرر کرد» (اعراف: ۲۹).

مسجد پایگاه و مرکزی عبادی، مذهبی، اجتماعی، سیاسی، قضایی، کانون ارتباط جمعی، مرکز آموزش و... است. اگر چه تمامی این کارکردها به نوعی بازگشت به خواندن پروردگار و اقامه ذکر او دارد، بااین حال تنوع کارکردی مسجد، طیف متنوعی از برنامه‌ها و فعالیت‌ها را در مسجد ایجاد کرده است. آن چنان که کتاب تبیین جامعه شناختی مشارکت مردم در مساجد شایگان، ۱۳۸۹) ادعا میکند عملکردهای مسجد عاملی تعیین‌کننده در میزان مشارکنا مردم در مسجد است؛ اعم از عملکردهای اصلی وظایف و فعالیتهایی که به‌طور مستقیم با کارکرد مساجد در جامعه مانند برنامه‌های عبادی و تبلیغ دین مرتبط است و عملکردهای جانبی (فعالیت‌هایی که به‌طور غیر مستقیم با کارکرد مسجد در ارتباط اند؛ مانند فعالیت‌های علمی، آموزشی، اقتصادی و...).

برای بررسی کارکردهای مسجد می‌بایست به اولین دوره ایجاد و نمود مساجد یعنی زمان حضرت رسول مراجعه کنیم. «از مجموع مدارک تاریخی و روایی اینچنین برداشت می شود که در سیره نبیّ مکرّم اسلام، مسجد اولین و مهم‌ترین رکن در همبستگی بین امت و رهبر و مرکز تمام تصمیم‌گیری ها و اقداماتی است که حکومت برای اجرای آنها نیازمند حضور و نقش آفرینی آحاد مردم است. اقداماتی نظیر: آموزش نیروهای نظامی، اطلاع رسانی و بسیج عمومی برای مبارزه با توطئه های منافقین، تعلیم و تربیت، رفع مشکلات اقتصادی و معیشتی مومنین و... علاوه‌براینها پیامبر به‌عنوان حاکم اسلامی تمام وظایف و شئون حاکمیتی خود را با محوریت مسجد و در مسجد رتق و فتق می‌فرمودند. در مسجد محکمه قضاوت برپا می‌کردند، با بزرگان به شور

می‌نشستند، بیت المال را در مسجد تقسیم می‌فرمودند، دیدارهای سیاسی و دیپلماتیک خود را در مسجد برگزار می‌نمودند و...» (مهدوی ارفع، ۱۳۹۳).

کارکرد مهم مسجد، کارکرد تبلیغ دین است (فعالی، ۱۳۹۳، ص۱۰٤). مسجد، مهم‌ترین، اصیل‌ترین، پاک‌ترین، پایدارترین و موثرترین پایگاهی است که برای تبلیغ دین می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. تبلیغ دین و ابلاغ رسالت، وظیفه بزرگی است که بر عهده پیامبران گذاشته شده است: «**إِلَّا بَلَاغًا مِنَ اللّه وَرِسَالَاتِهِ ۚ وَمَنْ يعْصِ اللّه وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا**» (جن: ۲۳).

«آری، من جز ابلاغ پیام خدا و انجام رسالتهای او پناهی ندارم و هرکس از خدا و سول او فرمان نبرد، قطعاً آتش دوزخ برای اوست و برای همیشه در آن ماندگار خواهد بود»،

«**فَإِنْ حَاجُّوک فَقُلْ أَسْلَمْتُ وَجْهِی لِلَّهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ ۗ وَقُلْ لِلَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْأُمِّيينَ أَأَسْلَمْتُمْ ۚ فَإِنْ أَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْا ۖ وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيک الْبَلَاغُ ۗ وَاللّه بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ**: پس اگر با تو به محاجه خاستند و گفتند: اختلاف ما از روی ستم و برتری جویی نیست بلکه فهمها و برداشتها گوناگون است به آنان بگو من با تمام وجود تسلیم خدا ا هستم و کسانی که مرا پیروی کرده‌اند نیز این‌گونه‌اند و به اهل کتاب و به مشرکان که از کتاب آسمانی بی‌بهره‌اند بگو آیا شما تسلیم خدا شده اید؟ پس اگر تسلیم شوند هدایت یافته‌اند و اگر روی برتابند بر تو فقط ابلاغ پیام است و خداوند به حال و کار بندگان بیناست» (آل‌عمران: ۲۰)، «**وَأَطِيعُوا اللّه وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاحْذَرُوا فَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّمَا عَلَى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ**: و خدا را اطاعت کنید و از پیامبر فرمان برید و از پلیدیها برحذر باشید پس اگر روی برتافتید بدانید که برعهده فرستاده ما جز ابلاغ آشکار پیام تکلیفی نیست» (مائده: ۹۲)، «**أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ**: پیام‌های پروردگارم را به

شما می‌رسانم و من برخلاف پندارتان ـــ برای شما خیر خواهی امینم» (اعراف: ۶۸).

بر پایه ضرورت تبلیغ، خدای متعال کسانی را از جنس بشر ـــ که در پرتو وحی از مقاصد و مرادهای او آگاه و متصف به صفات و اسمای او هستند ـــ در میان آنان برانگیخته و رسالت تبلیغ دین و تعلیم و تزکیه مردم را بر دوش ایشان نهاده است. اینان همان رهبران الهی و حجّت‌های خداوند بر مردم‌اند که شامل پیامبران و جانشینان آنان می‌شود.

البته نکته قابل توجه این است که تمام کارکردهایی که برای مسجد گفته می‌شود به نوعی تبلیغ دین محسوب می‌شوند یعنی بعد عبادی، بعد سیاسی یا اجتماعی و... چیزی جدای از تبلیغ دین نیست و اینها در هم تنیده میباشد و صرفا در مقام بررسی تفکیک می‌شوند چنان که در منابع دینی میبینیم اصلا این تفکیک‌ها وجود ندارند.

پرورش یافتگان مکتب انبیا و امامان معصوم یعنی فقها و عالمان دینی نیز در اول تاریخ، رسالت خطیر تبلیغ دین را عهده‌دار بوده‌اند؛ ازاین‌رو خداوند در قرآن کریم از مؤمنان می‌خواهد از میان هر قومی، برخی برای تفقّه در دین و آموختن علوم دینی به مراکز علمی کوچ کنند و پس از کسب توانمندی‌های لازم علمی و عملی به‌سوی قوم خود بازگردند و به انذار آنان (تزکیه و تعلیم) بپردازند.

اطلاق تبلیغ به فعالیت‌های علما و فقهای دین، معلوم نیست دقیقا از چه زمانی آغاز گردیده است، ولی شواهد کافی برای اینکه این واژه در سده‌های اولیه تا قبل از قرن سیزدهم برای فعالیت‌های دینی علما و طلاب حوزه متداول و مرسوم بوده باشد یافت نشد. حکایت از این واقعه با نام «تبلیغ دین» سابقه طولانی ندارد و مربوط به دوره شصت تا هشتاد سال اخیر است. تبلیغ در

حوزه هایی غیر از حوزه دین، غالباً از صـــورت جمع آن (تبلیغات) اســـتفاده می‌شـــود. در دهه‌های اخیر، تحولاتی جدّی در شـکل سـنّتی تبلیغ و مفاهیم آن صورت گرفته و بررسی‌های علمی در این باب، انجام شده است. پاره‌ای از این تحولات، واکنش ایجابی به فعالیت‌های تبشـیری بوده اسـت. شـخصـیت‌هایی مانند محمد رشید رضا، مفتی محمد شفیع، ابوالاعلی مودودی مؤسس جماعت اســـلامی پاکســـتان، وَهْبه زُحَیْلی، عبدالقادر عَوْده، محمد غزالی، ســـیدمحمد شیرازی، شهیدمرتضی مطهری، سیدموسی صدر و سیدمحمدحسین فضل‌اللّه، آثاری، آثاری در قالب گفتار یا نوشتار، در زمینه تبلیغ و ضرورت آن و کاستی‌های نظام تبلیغ دینی اسلامی و بایستگی‌های آن پدید آورده‌اند.

کارکرد تبلیغی و فرهنگی مسجد به‌طور تاریخی نقش گسترده‌ای در گسترش دین و کاهش آسیبهای اجتماعی داشته است. رحیمی سجاسی میان رفع و دفع آســـیب تفاوت گذاشـــته اســـت و مدعی اســـت دین و مســـجد که در مواجهه با آسـیبهای اجتماعی نقشـی پیشـگیرانه داشـتند با کم رنگ‌شـدن حضـور در دوره معاصر، کارویژه دفع آسیب‌ها را از دست داده و به کارکردهای رفع آسیبها تقلیل یافته‌اند رحیمی سجاسی، ۲۰۲۱، ص۸).

برای درک بهتر کارکردهای تبلیغی، مســـاجد توجه به نقش مســـاجد و خطابه‌های درون آن در تنویر افکار عمومی و بسیج توده‌ها برای تبلیغ ارز شهای دینی لازم است. پایان نامه «بررسی کارکردهای اجتماعی مسجد در صدر اسلام (تا سال ۴۰) و مقایسه آن با ۵۰ سال اخیر (۱۳۳۵ـــ۱۳۸۵) در ایران مجیری و لمسه چی (۱۳۹۱) به این نقش توجه میکند و به روشن‌نمودن نقش مساجد در حوادث مهم ایران معاصر از قبیل قیام تنباکو، انقلاب مشروطیت، قیام ۱۵ خرداد و نیز انقلاب اسلامی ایران پرداخته است.

از کارکردهای مهم مساجد که در ذیل فعالیت‌های تبلیغی این نهاد صورت می‌گیرد، انتقال و توسعه فرهنگ است (فعالی، ۱۳۹۳، ص۱۰۷). فرهنگ به‌معنای خاص برای یک ملت، عبارت است از ذهنیات، اندیشه‌ها، ایمان‌ها، باورها، سنّت‌ها، آداب و ذخیره‌های فکری و ذهنی است. بااین‌حال بخش عمده فرهنگ، همان عقاید و اخلاقیات یک فرد یا یک جامعه است. رفتارهای جامعه هم که جزو فرهنگ عمومی و فرهنگ یک ملت است، برخاسته از همان عقاید است. درواقع، عقاید یا اخلاقیات، رفتارهای انسان را شکل می‌دهند و به وجود می‌آورند. مساجد مراکز فرهنگی شهرها و روستاها بوده اند. از قدیم مردم در آنها تجمع می‌کرده‌اند و آداب و رسوم خود را به اشتراک می‌گذاشته اند. مردم در مسجد به تبادل معانی می‌پردازند و بزرگان و گروه‌های مرجع با صحبت‌کردن و به نمایش گذاشتن آداب روابط اجتماعی، به امتدادیافتن سنّت‌های فرهنگی خود در نسل‌های بعد شکل می‌بخشیدند، اما کارکردهای مسجد در گذر زمان دچار تغییر و تحول گردیده؛ دنیای امروز به نسبت دنیای گذشته تغییرات فراوانی داشته است و به‌واسطه همین تغییرات فراوان نمی‌توان همان کارکردهایی که سابقا مسجد داشت را تقاضا نمود. این‌گونه بود که هرچه از آغاز مساجد فاصله می‌گیریم کارکردهای اصلی یعنی کارکردهای فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و نظامی کم رنگ‌تر شد. «به‌نظر می‌رسد این نهاد دینی در دوران معاصر و در مواجهه با ساختارها، نهادها، سبک زندگی مدرن و در یک کلام، مدرنیته، با چالش‌های جدی برخورد کرده است و از ایفای نقش‌های پیش گفته فاصله گرفته است» (قنبری نیک، ۱۴۰۰) به همین خاطر نیازمند بررسی دوباره علل تنزل جایگاه مسجد هستیم.

برای بررسی علل تنزل جایگاه و کاهش کارکردهای مسجد می‌توان موارد زیر

را برشمرد:

۱. منحصرشدن کارکردهای این مکان مقدس به کارکردهای عبادی است.

۲. قوانین ناکارآمد درونی این مکان غالبا به‌گونه‌ای ا ست که تعاملات عنا صر حیاتی مسجد را دچار مشکل می‌کند.

۳. سوء مدیریت عناصر و ارکان مسجد می‌تواند ضربه‌های فراوانی به حیثیت و جایگاه آن وارد کند.

بخش دیگری از علل رکود و نتزل جایگاه مســـاجد را در بیرون از آن باید جستوجو کرد. پدید آمدن مراکز و سازمان‌هایی با کارکردهای مشابه و موازی مانند حسینیه‌ها، نمازخانه‌ها، کانون‌های فرهنگی، پایگاه‌ها، مدارس و...؛ عدم برنامه ریزی و قانون‌گذاری صـحیح برای مســاجد در ســطح ملی و عدم وجود متولی واحد از دیگر عواملی است که موجب تنزل جایگاه مسجد گردیده است.

فراتر از علل ذکر شده علل دیگری هم قابل بررسی است. از قبیل مقتضیات زمان؛ به‌طور مثال تغییر و تحولاتی که در عرصه ارتباطات رخ داده نه‌تنها مساجد بلکه عموم نهادهای اجتماعی را تحت تأثیر قرار داده اســت به‌گونه‌ای که تقابل وســیعی بین الگوهایی که رســانه ها و دســتگاه اجتماعی معرفی می‌کنند با الگوهایی معرفی شده از جانب فرهنگ‌های سنّتی وجود دارد.

از علل فوق الذکر برخی قابلیت رفع‌شــدن را داشــته ولی برخی اجتناب ناپذیرند و چه‌بسا در آینده نه چندان دور تشدید شوند. ظرفیت فراوان مساجد منهای موانع گریبانگیر آن، نویددهنده نقش آفرینی گســترده و موثر این مکان مقدس در عرصه‌های مختلف فردی و اجتماعی می‌باشد.

روش‌شناسی

این مقاله به مطالعه سناریوهای آینده مسجد می‌پردازد و از سنخ مطالعه آینده (آینده‌پژوهی) بوده و از دسته مطالعات کاربردی شمرده می‌شود. در این مطالعه، ابتدا با مروری بر تاریخچه سیر تحولات مسجد، اصل «تغییر» در مسجد مورد توجه قرار گرفته است؛ چراکه آینده‌پژوهی درحقیقت، مطالعه تغییر است (بیشاپ وهاینز، ۱۳۹۷). پس از آن لازم بود عوامل تغییر آینده مسجد، به دست آیند. فهرست عوامل موثر بر آینده مسجد، از چند طریق احصا شود. ابتدا تحلیل تاریخچه و تحلیل ادبیات، برخی عوامل را نمایان ساخت. علاوه‌براین با استفاده از تکنیک‌های خلاقیت در کارگاه، برخی دیگر از عوامل به فهرست اضافه شدند. درنهایت، با استفاده از تکنیک پیامدسنجیِ کلان روندهای تغییر، فهرست مهم‌ترین عوامل موثر بر آینده مسجد، به دست آمد. برای این منظور لازم بود، کلان روندهای مهم مورد توجه قرار گیرند و با تکنیک‌های پیامدسنجی، پیامدهای محتمل آنها برای آینده مساجد به دست آیند. در بخش یافته‌ها، فهرستی مختصر از پیشران‌ها و پیامدهای آنان در مسجد ارائه خواهد شد. برای به دست‌آوردن پیامدها، از جلسات پنل متخصصین استفاده شده است.

فهرست عوامل موثر بر آینده تبلیغ، زمینه مناسبی برای پرورش سناریوها فراهم می‌کند ولی برای شکل‌دادن به محور اصلی سناریو، لازم است، پیشران‌های تغییر به دست آیند. پیشران‌ها نیروهای اصلی تغییر هستند که در اثر آن‌ها، مجموعه عمده‌ای از شرایط تغییر می‌کند این تغییرات به نحوی است که سیستم از نقطه تعادل سابق خارج و به وضعیت جدیدی وارد خواهد شد. به‌عبارت‌دیگر پیشران‌ها را می‌توان «عوامل تغییردهنده اصلی» نامید که در محیط رخ می‌دهند و فضای حاکم بر ساختار مسجد را تغییر می‌دهند. شناخت پیشران

منوط به شـــناخت آثار آنها می‌باشـــد. «ما کنترل بســـیار کمی بر روی نیروهای پیشـــران داریم. قدرت اصـــلی ما در ســـروکار داشـــتن با نیروهای پیشـــران، در تشـــخیص و فهم و درک تأثیرات آنها نهفته اســـت» (شـــوارتز، ۱۳۹۸، ص۱۱۰). پیشران‌ها نیروها، عوامل و عدم قطعیت‌هایی هستند که تغییر در محیط سازمان یا صـنعت را ایجاد کرده یا به پیش می‌رانند (Saritas & Smith, ۲۰۱۱). یا به تعریف دیگر نحوه بر هم کنش عوامل و مولفه‌های تأثیرگذار در هر پدیده‌ای را نیرو های پیشـــران موجود در محیط تعیین می‌کنند (Van Der Heijden, ۱۹۹۶).

کارشـــناســـان حاضـــر در کارگاه، در یک فرایند اولویت‌گذاری مبتنی بر رای جمعی، سه کلان روندی که نقش تعیین‌کننده‌ای در آینده مسجد می‌توانند داشته باشـــند را انتخاب کردند. پس از آن هر کلان روند به‌صـــورت جداگانه در فرایند روش «چرخ آینده» (Futures Wheel) گنجانده شـــد و از خلال به‌کارگیری ذهن‌انگیزی (Brain Storm) جمعی پیامدهای متنوع کلان روند در آینده مسجد مورد حدس و جمع‌آوری قرار گرفت.

پس از تحلیل و پیامدسـنجی پیشـران‌ها، به ارائه دو سـناریو بدیل برای آینده مسجد پرداخته شده است. سناریوها تصاویری داستان گونه از آینده هستند که بر پایه یک «عدم قطعیت» کلیدی شکل گرفته‌اند ولی روابط و تحولات موضوع را در بافت تغییرات شـــتابان، پیچیدگی‌های فوق العاده و روابط بازیگران متعدد ارزیابی می‌کند. ســـناریوها ابزاری برای نظم بخشـــیدن به درک و بینش ما از وضعیت حال و آینده است و به مدیران و رهبران کمک می‌کند شرایط متفاوت را درنظر گرفته و از غفلت زدگی جلوگیری کنند. ســـناریوها ازطریق بحث گروهی در یک کارگاه مشارکتی (Participatory Workshop) به دست آمده است و

با ارائه به خبرگان موضوع تأیید شده است.

یافته‌های تحقیق

مسجد دارای حیات پویا می‌باشد و در تعامل با محیط پیرامونی خود واکنش نشان می‌دهد. مطلب مهمی که از خلال مباحث مطرح در میان کار شنا سان در کارگاه آینده‌پژوهی مسجد و در خلال مرور تاریخچه تحولات مسجد ا ستخراج گشـــت، تأکید بر همین نکته بود که درک تحولات مســـجد بدون درک تحولات اجتماعی پیرامون مســـجد امکان پذیر نیســـت. به همین خاطر برای اینکه بتوان راهی به‌ســوی آینده مســجد پیدا کرد لازم اســت، محیط نزدیک و کلان مســجد مورد رصــد و پایش قرار گرفته و مهم‌ترین عواملی که می‌توانند محیط مســجد را در آینده تغییر دهند، بررســی و ارزیابی شــوند. این درصــورتی اســت که جهان امروز دائم درحال تغییر بوده و در آینده با شــرایط جدیدی مواجه خواهد شــد که محیط تعاملی مسجد را هم تغییر خواهد داد.

جهان پیش رو جهانی است نو که تاکنون بشریت ابزارهای آن را تجربه نکرده ا ست. ابزارهای ارتباطی، تعاملات همه افراد و سازمان‌ها را تحت تأثیر قرار داده است. سرعت تحولات به قدری بالاست که یک نسل با نسل بعدی بیگانه است. «فروپا شی نظام‌های سیا سی، حرکت سریع اقت صاد جهانی ب سوی ا ستقرار، ســـازوکارهای بازار آزاد و پیشـــرفت‌های چشـــمگیر در تکنولوژی اطلاعات و ارتباطات ازجمله این تحولات هســـتند. بدون شـــک قرن بیســـت ویکم قرن شگفتی هاست وسرعت تغییر و گستره تحولاتی که فراروی سازمانهای امروزی است مدیریت این سازمانها را به چالش عظیم می‌خواند» (علیزاده، ۱۳۹٤).

اما این تغییرات در همه عر صه‌ها مثبت نیست و شواهد حاکی از این ا ست

که جریان حاکم در جهان در بسیاری از نظریات و راهبردهای خود متحمل شکست خواهد شد به‌طوری که بشریت در آینده از برخی از شیوه‌ها و الگوهایی که در پیش گرفته است باز خواهد گشت. پس از انقلاب صنعتی دنیا به سمت سازمانی‌شدن رفت به این شکل که فرد از بدو تولد تا زمان وفاتش وابسته به سازمان‌ها شد. پله پله از نهادها کاسته و به سازمان‌ها افزوده شد. این دوری از نهادها و پیوستن به سازمان‌ها حداقل دو تجربه تلخ برای بشریت به جای گذاشت. اول اینکه سازمان‌ها نتوانستند آن گونه که به جا بود وظایفی که از دست نهادها خارج کرده بودند مثل بحث تربیت به سرانجام برسانند و ثانیاً دوری از نهادها که بنای بر هویت و معنی داشتند بشر را دچار سردرگمی و پوچی کرد به‌گونه‌ای که بشر امروز در بحران هویت غرق شده است (قوام، ۱۳۷۹).

جهان امروز، برخلاف گذشته، دارای مشخصه‌های کاملاً متفاوتی است؛ ازجمله این مشخصه‌ها، می‌توان به پیچیدگی، عدم قطعیت، سازگاری پایین، نرخ تغییرات شدید، دوره دگرگونی کوتاه مدت و نهایتا حضور شگفتی سازها اشاره کرد. این مسائل، مشکل بزرگی را پیش پای انسان کنونی قرار داده است که چنانچه راهکاری برای این مشکل نیابد، در سیر پر شتاب قرن بیست و یکم، هضم و حذف خواهد شد. در مواجهه با این جهان، یک سوال اصلی وجود دارد که باید از خود و دیگران بپرسیم: به کجا (چه حوزه‌ای، چه فناوری، چه مسئله‌ای و...) باید بیشتر توجه کرد و تمرکز داشت؟

پاسخ این سوال، درواقع همان اولویت‌گذاری است. اولویت‌گذاری بیش و پیش از هر نهاد و فرد دیگری برای حاکمیت و نهادهای دینی معنا می‌یابد. برای این منظور، از روش‌های آینده‌پژوهی استفاده می‌کنند. از مهم‌ترین این روش‌ها، مطالعه کلان روندهای اکنون و آینده جهان و نیز روندهای بخشی و خرد هر

مسئله می‌باشد. هدف کلی دولت‌ها، سازمان‌ها و نهادها از مطالعه روندهای کلان و خرد، تشخیص بهتر الگوهای تغییرات، همکاری‌های گروهی بیشتر، افزایش تمرکز زدایی های، انطباق ز مانی بیشتر با تغییرات و تصویر بزرگ و در ست دا شتن از تغییرات درجهت ا صلاح و ارتقای سیا ست‌گذاری‌ها و برنامه ریزی‌هاست.

پیامدهای کلان روندها بر آینده مسجد

رویدادهای متعددی که به‌صورت منظم و مستمر در یک توالی خاص و در یک بازه زمانی و بافت خاص رخ می‌دهند، تشکیل یک روند را داده و با ترکیب چندین روند، باعث به وجود آمدن کلان روند (Mega Trend) می‌شود. تغییرات مذکور ممکن ا ست به شکل کیفی یا کمی با شد؛ برای‌مثال، می‌توان به روند تغییرات جمعیت (کمّی)، یا روند تغییر ارزش ها (کیفی) اشاره نمود. درواقع کلان روندها ابر نیروهایی ه ستند که به آینده شکل می‌دهند و شناخت آنها امکان پیش بینی وضعیت‌های بهینه ساز یا آسیب زای کارکردی و ساختاری جامعه را به ما می‌دهد. کلان روندها، به‌عنوان فرایندهای دگرگونی بلندمدت با دامنه وسیع‌تر و تأثیرات ریشه ای‌تر مطرح هستند. از مهم‌ترین کلان روندها تغییرات جمعیتی، پراکندگی قدرت جهانی، فردگرایی، دستکاری انسان، دیجیتالی شدن همه چیز (هوش م صنوعی)، شهرن شینی، بحران آب و تغییرات اقلیمی، عدم اطمینان فزاینده و مهارت محوری می باشد (کوهی، امیری و ذوالفقارزاده، ۱۳۹۷).

باتوجه به گستردگی کلان روندهای تغییر و محدودیت منابع و فرصت زمانی این تحقیق، از میان فهرست کلان روندهایی که در تحقیقات پیشین ذکر شده

بود، اقدام به انتخاب مهم‌ترین مواردی که می‌تواند بیشترین اثرگذاری بر مسجد و رسالت‌های آن در آینده داشته باشد، گردیدکه به شرح ذیل است:

الف) بحران آب و تغییرات اقلیمی:

پژوهش‌های صورت گرفته در جهان نشان می‌دهد که تا سال ۲۰۵۰ م بیش از ۱۵ درصد مردم جهان که اغلبشان در خاورمیانه و آفریقا هستند، بحران و کمبود شدید آب را تجربه خواهند کرد. بحران آبی آینده یکی از پتانسیل‌های مهم بالقوه برای نزاع و چالش‌های امنیتی بین المللی شده است که قابلیت تبدیل‌شدن به بحران بزرگ بین المللی را دارد. ایران به‌عنوان کشوری با تنش‌های آبی فراوان و واقع شده در منطقه بحرانی خاورمیانه، با دورنمایی نگران‌کننده روبه‌رو ا ست که درصورت نبود مدیریت صحیح و تنظیم نشدن سیاست‌های داخلی و بین المللی مطلوب برای آینده، با بحران‌های زیست محیطی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و حتی نظامی امنیتی در داخل و خارج از مرزهای سیاسی مواجه خواهد شد؛ ازاین‌رو شناخت این پیامدها و چگونگی مدیریت آنها امری ضروری است (رضایان و رضایان، ۱۳۹۵).

جدول ۱. پیامدهای پیشران بحران آب و تغییرات اقلیم بر مسجد

پیامد کلان روند یا پیشران	تشریح پیامد کلان روند یا پیشران
ناامنی حوزه مسجد	عدم امنیت در پی کم آبی
فعال‌شدن گروه‌های جهادی	وقتی پای نیازمندی و چالش در یک محله به وجود می‌آید و باتوجه به رویکردی که مساجد در تأسیس گروه‌های جهادی دارند این مسئله منجر به تکاپوی گروه‌های جهادی در مسجد می‌شود.

پیامد کلان روند یا پیشران	تشریح پیامد کلان روند یا پیشران
سلامت منطقه	بخش عمده نظافت و رعایت بهداشت به وسیله آب انجام می‌شود و با کم آبی این مسئله تحت تأثیر قرار می‌گیرد که باز می‌طلبد که مسجد نسبت به این مسئله برنامه ریزی داشته باشد
تهدید و فرصت برای تولید ثروت	از یک طرف مشاغل و طرح‌های موجود ضربه می‌خورند و ازطرف دیگر درصورتی که ایده‌های مناسب شرایط به‌کار گرفته شود می‌تواند تولید ثروت داشته باشد مثل ساخت دستگاه آب شیرین کن
ایجاد مانع برای مناسک	وقتی آب و برق نباشد اجرای مناسک دچار اختلال خواهد شد.
نیاز به آموزش و مشاوره	در دورانی که شرایط به شدت تغییر کند هستند کسانی که به‌راحتی نمی‌توانند خود را با این شرایط تطبیق دهند و نیاز دارند که راه و چاه برای ایشان تبیین شود.
افزایش اضطراب و ترس و نیاز به معنویت	شاید بتوان مهم‌ترین اثر تغییرات اقلیمی و کم آبی را افزایش اضطراب و ترس ناشی از این مسئله عنوان کرد. رکن خانواده یعنی زن خانه دائما برای امور مختلف خویش به آب نیاز دارد و اگر آب نباشد اضطراب جریان پیدا می‌کند و زن هم این اضطراب را به مرد و مرد هم به اجتماع منتقل می‌شود و این‌گونه اضطراب فراگیر می‌شود. یکی از عواملی که مردم رو به معنویت می‌آورند هم همین مسئله است.
آسیب‌های اجتماعی	وقتی پای خشکسالی به میان بیاید تنش‌های متفاوتی بین محله‌ها و اقوام و شهرها و روستاها به وجود می‌آید.

ب. عدم اطمینان فزاینده

تلاطم تدریجاً فزاینده محیط در طول قرن بیستم به‌دلیل افزایش سرعت آهنگ تغییرات محیطی و همچنین پیچیده‌تر شدن محیط، دانشمندان را به ابداع شیوه‌های متفاوت مدیریت محیط واداشته است. عدم اطمینان محیطی نیز که

نتیجه غیر قابل پیش‌بینی‌بودن تغییرات آینده محیط اســـت، معیار آینده‌نگری در تشخیص میزان تلاطم محیطی را با مشکل مواجه ساخته است؛ ازاین‌رو بسیاری از پژوهشـــگران به‌دنبال راهکارهای کاهش عدم اطمینان مســـائل آینده به منظور اتخاذ تصمیمات استراتژیک اثربخش هستند (رجوعی، ۱۳۸۷).

جدول ۲. پیامدهای پیشران «عدم اطمینان فزاینده» بر آینده مسجد

پیامد کلان روند یا پیشران	تشریح پیامد کلان روند یا پیشران
معنا بخشی	تغییرات مداوم و پر شتاب باعث آشفتگی و اضطراب و عدم اطمینان به مسائل و شرایط و آینده انسان‌ها می‌شود. ازسویی دیگر نیاز روحی انسان‌ها به معنادار نگاه‌کردن به جهان و زندگی و فرار از بی‌معنایی و نگاه به دین به‌عنوان عاملی برای معنادارکردن زندگی، افق جدیدی جهت شناخت هرچه بیشتر دین گشوده و رهیافتی جدید به‌نام رهیافت معنا به‌وجود آورده است. این رهیافت با ارائه تفسیری جدید از انسان و دین و ارتباط آن‌دو، معتقد است در شناخت انسان و دین باید به همه ابعاد آن توجه داشت. یکی از ویژگی‌های انسان نیاز به معناست که تنها دین می‌تواند آن را برآورد؛ براین‌اساس، مهم‌ترین کارکرد دین معنابخشی است (علمی و چنگی آشتیانی، ۲۰۱٤) و تمام انسان‌ها نیاز مبرم به معنا بخشی در تمام زندگی خود خواهند داشت؛ مثلاً جامعه کنونی نمی‌داند طبق چه الگو ومعنایی فرزند خود را تربیت کند یا چگونه غذایی را بخورند. این آشفتگی الگو و معناها باعث عدم اطمینان خواهد شد لذا اگر مسجد بتواند الگو بخشی و معنا دهی کند مزیت رقابتی خواهد داشت.
تغییر مداوم ائمه جماعات و عدم ثبات مدیریت	وقتی همه چیز تغییر کند و سرعت تغییرات بالا باشد احتمال تغییر مداوم امام جماعت هم بالا می‌رود و تغییر امام جماعت هم یعنی عدم ثبات مدیریت

پیامد کلان روند یا پیشران	تشریح پیامد کلان روند یا پیشران
نیاز به آموزش متناسب	وقتی تغییرات سرعت گرفت نیاز به آموزش هم برای خود جا باز می‌کند و مساجد می‌توانند در این مسئله پیش گام باشند.
الهیات روند	الهیات یعنی اینکه دیدگاه توحیدی و متون دینی را راجع به مسائل و روندها و پدیده‌های جدید مشخص کنیم و به نسبت سنجی از آن مفاهیم جدید در هندسه دینی برسیم و گفتمان‌سازی کنیم. به‌عبارت‌دیگر امتداد دین درباره مسائل و پدیده‌های جدید و پیامدهای آن مانند کرونا که مرگ، ترس، مواسات و... از پیامدهای آن است.
نیاز به مشاوره	شدت گرفتن سرعت اتفاقات یک معنای مهم را در پی دارد، شکاف نسلی. فاصله گرفتن پدر از پسر و مادر از دختر به خاطر فاصله گرفتن مهارت‌ها نیاز به مشاوره و دریافت مهارت‌ها را افزایش می‌دهد.
فناوری‌های اجتماعی درجهت معنی بخشی به زندگی	فناوری اجتماعی ساز و کارهای نرم و ذهنی و سیستماتیک برای رفع نیازهای اجتماعی می‌باشد. اینها جایگاه‌هایی را تولید می‌کنند که بر روی آنها هنجارها و ارزش‌ها بار می‌شود. یک غذا اگر دارای جایگاه شود به فناوری اجتماعی تبدیل می‌شود مانند شله در مشهد که از ماهیت اطعام خارج شده است. لذا می‌بینیم که هنجارها و ارزشها در موقعیت‌های اجتماعی و فناوری‌های اجتماعی معنای دیگری پیدا می‌کنند. فناوری‌های اجتماعی کلانی وجود دارند که هویت ساز هستند همچون هیئت، راهیان نور، اربعین اگر مساجد به‌سمت ایجاد فناوری‌های اجتماعی خرد و کلان بروند می‌توانند در برآورده‌کردن نیازهای آینده جامعه موثر باشند و سبک زندگی جامعه را به‌سمت سبک زندگی دینی که واجد عنصر معنا می‌باشد، هدایت کنند.

ج. دیجیتالی‌شدن (هوش مصنوعی)

امروزه با پیشرفت‌های چشمگیر و روزافزون سطوح کاربردی فناوری هوش مصنوعی، سیستم‌های مجهز این فناوری، عملکردی شبیه عملکرد ذهن انسان دارند که در آینده نزدیک، این قرابت عملکردی بیش از پیش خواهد بود. فناوری یاد شده در حل بسیاری از معضلات و خواسته‌های پیچیده بشر، نقش آفرینی موثری دارد (شمسی، ۱۳۹۹).

جدول ۳. پیامدهای پیشران «دیجیتالی‌شدن و هوش مصنوعی» بر آینده مسجد

پیامد کلان روند یا پیشران	تشریح پیامد کلان روند یا پیشران
تأثیر پذیری آموزش	با شایع‌شدن هوش مصنوعی یکی از اتفاقات مهم این است که آموزش درون مسجدی در زمینه‌های دینی و غیردینی تأثیر می‌پذیرد، اما اینکه کمتر بشود حتمی نیست چون اهداف آموزشی دینی فقط بحث علمی نیست و ابعاد دیگری هم دارد.
عدم کاهش خدمات مشاوره	مشاوره یک جنبه علمی دارد و یک جنبه روانی. اگر فقط جنبه علمی مد نظر بود با آمدن هوش مصنوعی شاهد از کارکرد افتادن مشاوره بودیم ولی به خاطر جنبه روانی، مشاوره حضوری کارکرد خود را حفظ می‌کند.

د. سایر روندهای تغییر آینده مسجد:

پیشران‌های تغییر مسجد، صرفا محدود به تحولات ناشی از کلان روندها نیستند، بلکه تحولات درونی مسجد نیز می‌توانند عاملی برای تعیین تحولات

آینده مسجد باشند؛ ازاین‌رو لازم است مهم‌ترین تغییرات مسجد نیز رصد شود و سهم تأثیر آن در آینده مسجد مشخص گردد. در جدول زیر روندهای تغییر به همراه توضیح و تشریح آنها آمده است. این روندها توسط کارشناسان فرهنگی حاضر در کارگاه پایش و ارزیابی شده اند.

جدول ٤. پیامدهای سایر پیشران‌ها بر آینده مسجد

عنوان نیروی پیشران / روند	تشریح نیروی پیشران / روند
چالش معیشت	عموما در مراکز فرهنگی مثل مساجد نیروها به‌صورت جهادی کار می‌کنند و حق الزحمه‌ای دریافت نمی‌کنند. این پدیده تا زمانی است که فعال فرهنگی و همچنین امام جماعت بتوانند به‌صورت حداقلی معیشت خود را تامین کنند و الا فرد ناچار میشود خلا معیشتی خود را با کاهش فعالیت‌های جهادی اش جبران کند و این موجب ضربه خوردن کارهای فرهنگی میشود.
جذب طلاب به مراکز علمی	در سال‌های اخیر تأسیس مؤسسات علمی باعث شده است که طلاب پس از پایان سطح به سراغ این مؤسسات رفته و غالب وقت خویش را در این مؤسسات و طبق برنامه آنها بگذرانند که این مسئله باعث ضربه خوردن کارهای فرهنگی شده است.
چالش انسجام درونی	یکی از مسائلی که به شدت حرکت فرهنگی مساجد را با مشکل و کندی مواجه کرده است عدم انسجام درونی نیروهاست. اگر این مسئله برطرف شود مساجد با ساختاری منسجم و منظم میتواند جهشی فرهنگی را رقم بزنند.
مراکز و نهادهای رقیب	در گذشته مساجد تمامی نیازهای یک محله را برطرف می‌کرده، ولی با گذشت زمان و تأسیس نهادها و

عنوان نیروی پیشران / روند	تشریح نیروی پیشران / روند
	سازمان‌ها مانند فرهنگسراها و خیریه‌ها آرام آرام از ماموریت‌ها و خدمات مساجد کاسته شد تا جایی که امروز مساجد کارکردهای حداقلی پیدا کرده‌اند و این به خودی خود باعث شده که مردم کمتر در برآورده‌کردن حوائج خویش به مسجد رجوع کنند.
چالش‌های اقتصادی و سیاسی	به‌نظر می‌رسد که یکی از روندهایی که باعث کاهش یا افزایش حضور مردم در مساجد شده است شرایط اقتصادی و وضعیت سیاست داخلی است.
تکنولوژی و فضای مجازی	گرایش مردم به فضای مجازی و زندگی تکنولوژیک باعث شده طبقه‌ای از مردم رو به زیست مجازی بیاورند و گرایش ایشان به‌سمت زیست حقیقی و حضور در اجتماع که یک نمونه اش حضور در مساجد است کاهش پیدا کند.
تبدیل نهاد بسیج به سازمان	در گذشته بسیج مستقر در مسجد به‌صورت نهادی خدمت می‌کرد و باتوجه به نیاز جامعه حرکت مینمود، اما از برهه‌ای این نهاد به‌سمت سازمانی‌شدن حرکت کرد و از نیازهای جامعه تا حدودی فاصله گرفت و این مسئله خودبه خود در انگیزه افراد تأثیرگذار شد.
رویکرد مردمی در فعالیت ها	در گذشته خیلی از مساجد برای انجام امور خود به نهادها و سازمان‌های مختلف تکیه می‌کردند درحالی‌که امروزه با نا امیدشدن از سازمان‌ها، سعی میکنند از ظرفیت‌های درونی و مردمی مساجد برای انجام فعالیت‌هایشان استفاده نمایند.
توسعه کیفی فعالیتها به جای کمّی	بسیاری از مساجد در زمینه‌های مختلف به فکر کارهای کمی و پر سر و صدا بوده‌اند درحالی‌که این جهت‌گیری به‌سمت فعالیت‌های کیفی تغییر کرده است.

سناریوهای آینده مساجد

در بخش روش تحقیق بیان شـد روش به کاررفته برای تدوین سـناریوها در این تحقیق، مبتنی بر تحلیل پیشـران‌هاسـت. به این منظور، پیشـران‌های متعدد احصـا شـده، به دو طریق پالایش شـدند تا بتوان به «عدم قطعیت کلیدی» که مبنای بسـط سـناریوهاسـت دسـت یافت؛ اول پیشـران‌ها بر اسـاس اثرگذاری رتبه‌بندی شـدند و مهم‌ترین پیشـران‌هایی که بیشـترین اثرگذاری ممکن بر آینده مسجد را داشتند، انتخاب شدند. پالایش دوم: بر اساس میزان عدم قطعیت بود. از میان پیشران‌های منتخب، فقط مواردی که دارای عدم قطعیت گسترده هستند، منجر به ایجاد سناریوهای چندگانه می شوند. بنابر نظر متخصصان حاضر در کارگاه «نیاز اصـلی مردم در آینده» تنها عدم قطعیت کلیدی بود که قدرت تنوع بخشـی به سـناریوهای آینده مسـجد را دارد. بااین‌حال سـایر پیشـران‌ها و پیامدهایشان کنار گذاشته نشدند، بلکه در بسط فضای سناریوها به کارگرفته شدند. بنابراین برای آینده مسجد دو سناریوی بدیل قابل تصور است؛ سناریوی «مسـجد به‌مثابه محور خدمات اجتماعی» و سـناریوی «مسـجد به‌مثابه کانون معنادهی زندگی». اگر در آینده، نیاز اصلی مردم ارائه خدمات اجتماعی توسط یک نهاد جایگزین باشد، مسجد وارد سناریوی خدمات اجتماعی خواهد شد و کارکرد اصـلی مسـاجد ارائه‌ی خدمات اجتماعی گسـترده به مردم و مبارزه با آسیب‌های اجتماعی خواهد بود، ولی درصورتی که در آینده مشکل اصلی مردم، خلاء معنا در زندگی باشد، مسجد وارد سناریوی معنادهی به زندگی می شود و کارکرد اصـلی مسـاجد ارائه یک نظام معنایی فراگیر و سـبک زندگی صـحیح به جامعه و نجات انسان‌ها از اضطراب، ترس، شک و دودلی خواهد بود. هرکدام از این سناریوها درواقع پویایی و منطق حاکم بر تحولات آینده را نشان می‌دهد.

سناریوی مسجد به‌مثابه محور خدمات اجتماعی

این سناریو جهانی را به تصویر می‌کشد که افراد جامعه در زمینه‌های مختلفی نیاز به کمک دارند. بحران‌ها و آسیب‌های جدی و متنوعی از قبیل اعتیاد، طلاق، کاهش جمعیت، ناامنی، بیماری‌های جدید، فاصله ی طبقاتی و حتی خشکسالی گریبان گیر جامعه ی بشری شده است. در چنین فضایی مساجد که نظاره‌گر بی‌اثرشدن تلاش‌های فرهنگی خود و اجتماع، به‌واسطه آسیب‌های اجتماعی هستند، برای پاسخ گویی به این نیاز و همچنین تأثیرگذاری فعال در جامعه، جذب مردم به دین و نشان‌دادن جنبه‌های عینی دینداری در کف میدان اجتماع به ارائه خدمات اجتماعی متنوع دست می‌زنند.

سازمان‌های دولتی به دلایل مختلفی از قبیل چابک سازی و کوچک سازی و نداشتن بودجه و... در مسائل مختلفی از قبیل کمک به فقرا، آموزش های همگانی، خدمات گسترده ی بهداشتی، مبارزه با آسیب‌های اجتماعی و بسیاری دیگر از خدمات اجتماعی، نقشی ایفا نمی‌کنند یا حداکثر نقشی حاشیه‌ای بر عهده دارند؛ چراکه سازمان‌ها در خیلی از مسائل انعطاف لازم برای به سر انجام رساندن امور را ندارند و بار اصلی ارائه خدمات اجتماعی به دوش نهادهای خصوصی و عمومی و حتی خود مردم گذاشته شده است. در این جهان، نهادهای خصوصی رقیب مسجد که دارای عقلانیت اقتصادی هستند، شعارشان کیفیت می‌با شد، درحالی‌که م ساجد که رویکردی مردمی و غیر سیا سی دارند، هدفشان پاسخ گویی به نیاز اجتماعی است و خدمات اجتماعی را تقریبا رایگان و با کیفیتی قابل قبول ارائه می‌دهند. دنیای آینده دنیایی ا ست که مساجد مشکل عدم انسجام درونی خود را حل کرده و در قالب گروه‌های هماهنگ و جهادی نقش آفرینی می‌کنند.

در آینده نه چندان دور مساجد با حضور فعال در راستای انجام مقدمات یک ازدواج سالم و آموزش معارف لازم دراین‌باره و نیز حضور فعال مؤمنین و آنان که از منزلت اجتماعی بالایی برخوردار باشند در رفع مخاصمه‌های محتمل و نیز راهبری جریان مجادلات بین همسران در پیشگیری و کاهش طلاق نقش ایفا میکنند. حتی پس‌از طلاق نیز مؤمنین و صاحب‌نفوذان مساجد در کاهش آسیب های اجتماعی پس‌از طلاق ناشی از فقدان حمایت های عاطفی و اقتصادی، سرپرستی خانواده و نیز نظارت‌های غیررسمی اجتماعی مؤثر هستند (حسامی و غلامی، ۱۴۰۰).

محله‌های امروز تحت تأثیر جوامع بیرونی وضع خوبی ندارند و لذا شاهد ارتکاب انواع جرم‌ها، ناسازگاری‌های اجتماعی، تنش، سرقت، دعوا و غیره در محل و جوامعی هستیم که یا مسجد ندارند یا مسجد فعالی ندارند. مسجد با فعال‌کردن سازوکارهای تعامل خود با محیط پیرامون ازطریق تعریف بخش‌های خاص مسجد و محل، استفاده از ظرفیت نخبگان علوم اجتماعی و مدیریتی، بهره‌گیری از توانمندی خانواده ها و قبول برخی از نقش های رسمی نهاد ها به سالم‌سازی محله و محیط پیرامون خود کمک می‌کند و در شکل‌گیری جامعه اسلامی نقشی ویژه ایفا می‌نماید (شریعتمداری و سعید، ۱۴۰۰).

مساجد باتوجه به ظرفیت و جایگاه متعالی خود در میان اجتماع انسانی به‌ویژه جوامع مسلمان در سطوح مختلف قانونگذاری، سیاست‌گذاری، مدیریت و اجرای برنامه‌های مواجهه با آسیب اجتماعی اعتیاد نقش‌آفرینی می‌کنند و و تأثیر گذاراند (لطیفی و مولایی، ۱۴۰۰).

سناریوی مسجد به‌مثابه کانون معنادهی زندگی

سناریوی بحران یا خلأ معنا، جهانی را به تصویر می‌کشد که در آن یک نظام معنایی و دانایی فراگیر و مسلط و یک الگو و سبک زندگی مورد قبول همگان وجود ندارد. تغییرات مداوم و پرشتاب در زندگی انسان‌ها نیز مزید بر علت شده و باعث می‌شود انسان‌ها در دنیای اضطراب درونی و سرگشتگی و عدم اطمینان زندگی کنند و دنبال نظام اجتماعی معنابخش و هدفی آرامش بخش و نقطه ی اتکایی مطمئن برای زندگی باشند. در این فضا، اگر مساجد بتوانند نظام معنائی تولیدی خود را ارائه دهند و راه درست زندگی‌کردن را نشان و درنتیجه بشر را از شک و دودلی نجات دهند به یک نیاز اصیل پاسخ داده و انسان‌ها را به سمت خود و دین خواهند کشاند.

مردم به دلایل مختلف ازجمله ناکارآمدی، به سیستم اداره جامعه و ساختارهای رسمی موجود و حتی قوانین بی‌اعتماد شده‌اند. دیگر نه به ساختارهای مدرن اعتماد می‌کنند و نه می‌توانند به سنّت‌های گذشته برگردند.

آن‌ها نمی‌دانند بر اساس چه الگویی باید فرزند خود را تربیت کنند یا حتی نمی‌دانند چگونه تغذیه‌ای را داشته باشند. این آشفتگی در الگوها و معناها باعث عدم اطمینان شده است.

علت اصلی بوجود آمدن خلا معنا، جهانی‌شدن است. در این وضعیت، بحران معنا که فقدان یک نظام معنایی مسلط و فراگیر است شکل میگیرد. فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف خود مدعی هستند که نظام معنایی خاص خود را شکل بدهند. شاید حرف هانتینگتون که معتقد است برخورد بین تمدن ها صورت می‌گیرد، امری قهری و واقع بینانه است؛ یعنی هانتینگتون به نوعی امر واقع را گزارش داده است که فرهنگ ها و تمدن ها دارند در بازار اینکه کدام یک

ذهنیت انسـان‌ها را شـکل بدهند، درحال رقابت هسـتند و از این جهت حرفی درست است.

ادیان به‌دلیل پیشینه تاریخی خود ازیک‌سو و ماهیت پیام خویش و سازگاری آن با فطرت انسـانی از سـوی دیگر، از قدرت معنابخشـی زیادی برخوردارند. قدرت معنا بخشی ادیان بدان دلیل است که انسان ازسوی دیگر را با بی نهایت و مبدأ هستی پیوند زده و افقی بسیار فراخ برای انسان و آینده وی ترسیم می‌کنند. از این جهت ادیان، از یک ویژگی خاص و استثنایی برخوردارند.

فضـای سـایبر و مجازی پر از اطلاعات دسـتکاری شـده اسـت و آشـفتگی انسان‌ها را تشدید می‌کند. زندگی مجازی باعث کاهش زیست حقیقی و حضور حقیقی فرد در اجتماع شده ا ست که یک نمونه آن ح ضور کم رنگ در م ساجد است لذا مساجد به‌صورت ترکیبی از فعالیت‌های مجازی و حقیقی به فعالیت و تبلیغ می‌پردازند.

جهان ۱۴۲۰دنیای ربات‌ها، هوش م صنوعی و ذخیره قدرتمند و و سیع داده ها ست. در این جهان افراد جامعه از سازمان‌های اطلاعاتی در هراس ه ستند و دنیا پر از عملیات‌های اطلاعاتی و روانی است. نگرانی اصلی مردم حفظ حریم خصوصی و داده‌های شخصی شان است.

جهان در چرخه‌هایی از بحران‌های اقت صادی، اجتماعی، زی ست محیطی و هم‌گیری بیماری گرفتار ا ست. ترس و وح شت از بروز بیماری‌های ک شنده‌تر با شـوک‌های اجتماعی، بیکاری و جنگ همچنان وجود دارد. بحران کرونا باوجود ساخت واکسن‌های متعدد به‌دلیل جهش‌های ژنتیکی ویروس همچنان ادامه دارد و فاصـله اجتماعی به یک واقعیت در زندگی بشـر تبدیل شـده اسـت. اکثر افراد جامعه به‌صـورت مجازی با اقوام و دوسـتان نزدیک خود در ارتباطند. دراین‌میان

گروه‌های تروریستی و تکفیری برای جنگ و ادامه حیات خود، از ویروس‌هایی مثل کرونا استفاده می‌کنند.

بحران آب و تغییرات اقلیمی باعث ناامیدی و ترس و اضطراب و آسیب‌های اجتماعی و حتی جنگ برای آب می‌شود. تأثیرات روانی و اجتماعی این پدیده، مخرب‌تر از تأثیرات زیست محیطی آن است. کم آبی، برای اجرای برخی مناسک دینی مثل نماز مانع به وجود می‌آورد. بحران آب باعث بوجود آمدن ناامنی می‌شود که مساجد به ناچار برای تامین امنیت و آب رسانی ازطریق بسیج ورود می‌کنند.

همه علوم به خصوص علوم انسانی در دنیای عدم قطعیت زیست می‌کنند و اعتبار گذشته خود را از دست داده اند. به قدری نظریات و فرضیات متفاوت و متناقض مطرح شده است که انتخاب راه و سخن درست برای افکار عمومی بسیار سخت شده است. نظریات فرض بنیاد به جای نظریات شواهد بنیاد می‌نشینند. محتواهای فیلتر شده و اطلاعات غلط و دستکاری شده در همه جا وجود دارد. مؤسسات علمی به شدت زیاد شده و بسیاری از روحانیون جذب چنین مؤسساتی می‌شوند. در این فضا نیاز به مشاوره به شدت افزایش یافته است و مساجد سعی می‌کنند از این فرصت استفاده کنند.

به علت بالابودن سرعت تغییرات و وجود شکاف‌های بین نسلی، چالش انسجام درونی مساجد و عدم ثبات مدیریت همچنان ادامه خواد داشت.

ازجمله فعالیت‌های اصلی مساجد پاسخ به نیاز معنوی انسان‌ها خواهد بود. باید بین «بحران معنا» و «بحران معنویت» تفکیک قائل شویم. بحران معنا (Crisis of Meaning) وضعیتی است که در آن معیارها و شاخص های ارزیابی انسان ها دچار تلاطم و بحران می‌شود. مراد از بحران معنا فرو ریختن

نظام دانایی و آگاهی انسان‌هاست. اینجا دیگر معیارهای داوری ثابتی نداریم. ما قبلا پدیده دیگری با نام «بحران معنویت» (Crisis of Spirituality) داشتیم که در طول دوران مدرن مطرح بوده است. منظور از بحران معنا، چیزی غیر از بحران معنویت است. چون ممکن است در جایی بحران معنا وجود نداشته باشد، ولی بحران معنویت وجود داشته باشد. مساجد در این فضا خلا معنویت را پر می‌کنند. طرح امام محله سازمان تبلیغات شکست خورده و روحانیون بیشتر در امور مذهبی و معنوی کارکرد خواهند داشت.

این سناریو، ما را به سوی فضایی رهنمون می شود که انسانها در شرایط جهانی شدن، به‌دلیل مواجهه با بحرانها و مشکلات پیش‌روی خویش، عملا تشنه و نیازمند نجات هستند. شاید بزرگ‌ترین بحران پیش‌روی انسان‌ها را بتوان فروریختن نظام معنایی آنها دانست. در چنین شرایطی است که انسان‌ها آرامش و اطمینان خویش را از دست داده و دستخوش بحران‌ها و اضطرابات درونی می شوند. همه مکاتب به نوعی در صدد ارائه معنایی برای انسان هستند. همه، انسان را به اصول و آرمان‌هایی دعوت می‌کنند که اگر انسان آنها را رعایت نموده و مد نظر قرار دهد، سعادت وی تأمین خواهد شد. هرچند چنین ادعاهایی وجود دارد، اما این ادعاها در میزان تحقق متفاوت هستند. برخی از این مکاتب، همانند داستان کف آب در قرآن هستند که با خروش و هیجان کاذب مدعی حقیقت هستند.

نتیجه گیری :

به‌رغم اینکه مسجد از اصیل‌ترین، قدیمی‌ترین و پایدارترین میراث اسلامی است که از زمان پیامبر به ما رسیده؛ بااین‌حال دارای موجودیتی پویاست که در

واکنش به تحولات اجتماعی محیط پیرامون خود، مقاومت نکرده و متناسب با تغییرات، تغییر می‌کند. مسجد و فعالیت‌های تبلیغی در آن را باید یک ساختار باز دانست که به علایم محیطی واکنش نشان می‌دهد. سیستم‌های باز به وسیله بازخوردهای خود به محیط، به تعامل محیطی می‌پردازند و به‌این‌صورت است که می‌توانند بقاء خود را در بلندمدت حفظ کنند. با مروری بر تاریخچه تحولات مسجد، می‌تواند دوره‌های مختلفی را برای مسجد بر شمرد که در هرکدام از آنها نقش‌ها و ویژگی‌های متناسب با همان دوره را بر عهده داشته است.

مفهومی که می‌تواند به‌خوبی تحولات مسجد را نمایانگر باشد، «کارکردهای مسجد» است، ولی مساجد کارکردهای متنوعی داشته و دارند و کارکردهای مسجد محدود به عبادت و ذکر نیستند، بلکه کارکردهای اجتماعی مسجد، گسترده‌تر و متنوع است. درعین‌حال برخی از کارکردها در طول زمان کم رنگ می‌شود یا از بین می‌رود و برای مسجد کارکردهای جدیدی نیز به وجود می‌آید.

در هر دوره‌ای مردم نیازهای ا صلی دارند که نهادهای اجتماعی در پا سخ به آن به وجود می‌آیند. سیر تحولات مسجد نیز نشان‌دهنده تغییرات کارکردهای مسجد بر پایه تغییرات نیاز اصلی مردم می‌باشد؛ مثلاً هنگامی که کشور در کشاقوس ایجاد یک انقلاب و تحول نظام سیا سی بود، مساجد پایگاه منا سبی برای انسجام به نیروها و تبلیغ در راستای مبارزه بر علیه ظلم دستگاه حاکم بوده است؛ هنگامی که کشور درگیر ایجاد امنیت داخلی بوده، کارکرد مسجد به‌سمت پایگاه‌های کمیته‌های مردمی امنیت پیش رفته؛ هنگامی که مسئله اصلی مردم، دفاع در مقابل بیگانگان بوده است، مسجد پایگاه اعزام شده است و هنگامی که تهاجم فرهنگی به وجود آمده، مسجد کارکردهای دفاع از عقاید را با جذب جوانان به کانون‌های فرهنگی پررنگ کرده است.

با تغییر کارکرد اصلی مسجد، ساختارهای درون مسجد هم تغییر می‌کند؛ عناصری مانند نقش امام جماعت، نقش هیئت امنا، منابع مالی مسجد، ارتباط مسجد با نهادهای دیگر و فعالیت‌های مسجد نیز متناسب با کارکرد اصلی تغییر می‌کنند. به همین خاطر برای برنامه ریزی مسجد برای آینده بسیار اهمیت دارد که بتوانیم کارکردهای جدید مسجد در آینده را مشخص کنیم و برای این منظور لازم است جهت‌گیری نیازهای اصلی مردم در این حوزه را تبیین نماییم.

در این مقاله دو احتمال اصلی برای نیاز اصلی آینده مردم نسبت به مسجد شناسایی شده است؛ ازسویی ممکن است نیاز به خدمت رسانی اجتماعی درمورد مسائل زندگی مردم و مشکلات ناشی از زیست شهری مدرن، کانون توجه‌ها گردد و به همین جهت مسجد به‌عنوان پایگاهی که بتواند گروه‌های مردمی و خدمت رسان را حول خود سازماندهی کند و فعالیت های تبلیغی خود را راستای آن قرار دهد، کارکرد یابد. به‌عبارت‌دیگر پیشران این سناریو، احساس نیاز مردم به مشارکت اجتماعی در حل مسائل اجتماعی است که آن را تا حدی ناشی از فقدان یا کم اثربودن ساختارهای اجتماعی موجود می‌دانند و البته روحیه مشارکت جویی انسان امروزی نیز به آن کمک می‌کند. این سناریو بر خلاف سناریوی بعدی، از ویژگی کنش اجتماعی حکایت می‌کند. به همین خاطر درصورتی که در آینده مشاهدات حاکی از رشد احساس مسئولیت اجتماعی و افزایش ضریب حساسیت افراد به امر اجتماعی باشد، می‌توان آن را شاهدی بر افزایش احتمال رخداد این سناریو دانست.

ولی در احتمالی دیگر سناریوی معنابخشی به زندگی ممکن است آینده مسجد را شکل دهد. درصورتی که نیاز اصلی مردم و جوامع برگردد به فرار

از خلأ معنا و اتصال زندگی به یک منبع بزرگ و هدفی والا که فراتر از ارضاء نیاز روزمره باشد، دراین‌صورت مسجد و فعالیت تبلیغی آن می‌تواند در نقش کانونی که اتصال معنوی و کل‌گرایی در زندگی عمل کند. ابعاد جزئیات این سناریو در بخش یافته‌ها مورد اشاره قرار گرفته است. درصورتی که شواهد نشانگر حرکت به‌سمت چنین تصویری از آینده باشد، مسجد باید به تدریج بتواند خود را آماده رقابت در این فضا با سایر رقبا کند. رقبای متعددی هستند و به وجود خواهند آمد که هرکدام جنبه‌ای از معنویت و اهداف فرامادی را معرفی می‌کنند و به این وسیله افراد را به خود جذب می‌کنند؛ از فرقه‌ها و ادیان گرفته تا معنویت‌های نوظهور یا کالاهایی که جنبه‌هایی از هویت‌سازی را در خود دارند.

فعالیت‌های تبلیغی مسجد باید بتواند در این آشفته بازار، سهم بیشتری از مخاطبان را به خود جذب کند. نکته مهم در این سناریو این است که فعالیت‌های تبلیغی مسجد در این سناریو لازم است متصل به نوآوری‌های جدید شود و برای فناوری‌های جدید میزبان باشد؛ چه فناوری‌های سخت و چه فناوری‌های نرم برای‌مثال ابزارهای جدید ارائه یا مربی‌های شخصی (کوچینگ) از فناوری‌های نرم جدید هستند.

شاید این دو سناریو تمامی حالات پیش روی آینده مسجد نباشند، ولی افق دید جدیدی را پیش روی سیاستگذار و متولیان دین و تبلیغ می‌گذارند تا بتوانند فراتر از چهارچوب‌های معمول به تفکر پیرامون مسجد بپرداخته و برای آن برنامه ریزی بهتری داشته باشند. بنابراین مسجد و فعالیت های تبلیغی آن نیازمند یک پوست اندازی است. مدتی است مساجد از یک نوآوری تحولی خالی مانده‌اند و ایده جدیدی ندارند که به آنها جامه عمل

بپوشـد. با نگاهی به شـرایط آینده این فرصـت فراهم می‌شـود تا طرح و ایده‌ای جدید برای باز سازی ساختاری م سجد ایجاد شود و نیروهای مذهبی را برای حرکتی نو جانی دوباره ببخشـد. این مطالعه با ابزارهای آینده‌پژوهی و با طرح سـناریوهای آینده‌های بدیل برای مسـجد، به‌دنبال طرح یک دیدگاه روشـن و امیدوارانه برای آینده تبلیغی و فرهنگی مسـجد اسـت. برخلاف بسـیاری از مطالعات که دارای زمینه آسـیب‌شـناسـانه و مسـئله‌شـناسـی دارند و با شـمردن آسـیب‌ها به‌دنبال برنامه ریزی برای آینده مسـجد هسـتند، این مطالعه با ارائه تصویری بدیل از آینده که مبتنی بر یک نیاز جدید مردم ا ست، به‌دنبال بازکردن مسیری جدید برای نقش آفرینی مسجد است.

در انتها پیشنهاد می‌گردد که ازسویی متولیان مسجد با جدی گرفتن تحولات پـیـش رو و بـاتـوجـه بـه تصـاویـر سـنـاریـوهـای بـدیـل از آیـنـده، بـه جسـتوجوی راه کار های عملی تحقق نقش موثر مسـجد در این دو فضای جدید باشند. و ازسویی دیگر این مطالعه به پژوهشگران پیشنهاد می‌دهد که اولاً نمونه‌های کوچک و موفق مسـاجد خدمت و مسـاجد معناسـاز را مورد مطالعه قرار دهند؛ ثانیاً درجهت توسـعه دانش‌ها و فناوری‌های خدمت رسـان و معناساز، به تحقیق بپردازند.

منابع

۱. ابروش، رضا؛ «پیشران‌های فرهنگی مساجد در مدیریت آسیب‌های اجتماعی»، اسلام و مطالعات اجتماعی؛ ش۳۲، ۱٤۰۰.

بل، وندل؛ مقصود ما از آینده‌پژوهی چیست؟؛ ترجمه ع. ملکی‌فر، ا. ابراهیمی و. وحیدی مطلق؛ تهران: مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، ۱۳۸٦.

جعفریان، رسول؛ آثار اسلامی مکه و مدینه؛ قم: نشر مشعر، ۱۳۹۱.

حسامی، فاضل و منصوره غلامی؛ «مسجد و پیشگیری از طلاق و کاهش آسیب‌های اجتماعی ناشی از آن»، نشریه اسلام و مطالعات اجتماعی؛ ش۳۲، ۱٤۰۰.

راغب اصفهانی، حسین؛ المفردات فی غریب‌القرآن؛ تهران: انتشارات صادق، ۱۳۹۲.

رجوعی، مرتضی؛ «مدیریت عدم اطمینان در تصمیمات استراتژیک»، نشریه هنر مدیریت؛ ش٤، ۱۳۸۷.

رحیمی سجاسی، داود؛ «آسیب‌های اجتماعی برآیند شکاف مسجد و جامعه»، اسلام و مطالعات اجتماعی؛ ش٤، ۲۰۲۱م.

رستگار، مرتضی؛ فرهنگ مسج؛ قم: نشر ثقلین، ۱۳۸۵.

رضایان، احد و علی‌حسین رضایان؛ «آینده‌پژوهی بحران آب در ایران به روش سناریوپردازی»، اکوهیدرولوژی؛ ش۳، ۱۳۹۵.

شایگان، فریبا؛ تبیین جامعه‌شناختی مشارکت مردم در مساجد؛ تهران: نشر جامعه‌شناسان، ۱۳۸۹.

شریعتمداری، سیدحامد و سعید روستا آزاد؛ «کارویژه‌های مسجد برای

سالم‌سازی محیط بیرامون»، اسلام و مطالعات اجتماعی؛ ش۳۲، ۱٤۰۰.
شمسی کوشکی، روح‌اللّه؛ نظام مسائل و کاربردهای فناوری هوش مصنوعی؛ قم: دفتر مطالعات اسلامی و ارتباطات حوزوی پژوهشگاه فضای مجازی، ۱۳۹۹.
شوارتز، پیتر؛ هنر دورنگری: برنامه ریزی برای آینده در دنیای با عدم قطعیت؛ ترجمه ع. علیزاده؛ تهران: مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، ۱۳۹۸.
عابدی جعفری، حسن و همکاران؛ «طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد به‌عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی»، مجله دانشکده علوم اسلامی؛ ش٦۰، ۱۳۸٤.
عباسی، رسول؛ الگوی مدیریت اثربخش مسجد؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹٤.
علمی، قربان و مریم چنگی آشتیانی؛ «بررسی کارکرد معنابخشی دین در اندیشه علامه طباطبایی»، انسان‌پژوهی دینی؛ ش۱۰، ۲۰۱٤م.
علیزاده، فرشته؛ تحولات قرن بیست‌ویکم و ویژگی های سازمان ها در قرن بیست‌ویکم؛ ملایر، همایش ملی مدیریت و آموزش، ۱۳۹٤.
فرخی، میثم؛ کتاب سیاست‌گذاری فرهنگی مسجد در جمهوری اسلامی ایران؛ تهران: دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۵.
فعالی، محمدتقی؛ مسجد و سبک زندگی؛ قم، دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۳.
قنبری نیک، محسن؛ «تحلیلی بر علل تغییر جایگاه و کاهش کارکرد های اجتماعی مسجد در جامعه کنونی»، مجله اسلام و مطالعات اجتماعی؛ ش۳۲، ۱٤۰۰.
قوام، سیدعبدالعلی؛ «بحران معنا در عصر جهانی شدن»، سیاست خارجی؛ ش۵۵، ۱۳۷۹.

کوهی، احمد، مجتبی امیری و محمدمهدی ذوالفقارزاده؛ سناریوپردازی آینده‌های تبلیغ دین در ایران (رساله دکتری)؛ تهران: دانشکده مدیریت دانشگاه تهران، ۱۳۹۷.

لبخندق، محسن و محمدحسین ها شمیان؛ درآمدی بر صورت‌بندی «جایگاه مسجد در سیاست‌های جمهوری اسلامی ایران» بر پایه تطورات کارکردی مساجد در گذر تاریخ؛ قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲.

لطیفی، میثم و صادق مولایی؛ «چرایی و چگونگی ورود مساجد به آسیب‌های اجتماعی (مطالعه موردی: آسیب اعتیاد)»، اسلام و مطالعات اجتماعی؛ ش۳۲، ۱۴۰۰.

مجیری، عارفه و فاطمه لمسه‌چی؛ «بررسی کارکردهای اجتماعی مسجد در صدر اسلام»، برگزیده مقالات کتاب‌های فروغ مسجد؛ ش۱ـ۷، ج۱، قم: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۱.

معلوف، لویس؛ المنجد فی اللغة؛ ج۱، لبنان، بیروت، دارالمشرق، ۱۳۷۳.

مهدوی ارفع، حمیدرضا؛ «مسجد طراز نظام اسلامی»، برگزیده مقالات کتاب‌های فروغ مسجد؛ ش۱ـ۷، ج۱، قم: دفتر مطالعات و پژوهش‌های مرکز رسیدگی به امور مساجد، بازیابی ۱۴۰۰/۹/۲۰، مندرج در: https://www.masjed.ir.

نجفی، محمدحسن؛ جواهرالکلام فی شرح شرائع الإسلام؛ چ۷، بیروت: مؤسسة نشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسین، ۱۳۶۲.

Saritas, Ozcan, & Smith, Jack (۲۰۱۱). The Big Picture – trends, drivers, wild cards, discontinuities and weak signals. Futures, ۴۳, ۲۹۲–۳۱۲. doi: ۱۰. ۱۰۱۶/j. futures. ۲۰۱۰. ۱۱. ۰۰۷

Van Der Heijden (۱۹۹۶). Scenarios: The art of Strategic conversation.